UOT 327 -"027.21"
DOI: https://doi.org/10.30546/3006-0346.2025.2.86.226

BMT VƏ İNSAN TƏHLÜKƏSİZLİYİ: QLOBAL SƏVİYYƏDƏ STRATEJİ CƏHDLƏR

NƏRGİZ VƏLİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının dissertantı
E-mail: nargizvaliyeva@bsu.edu.az

"İnsan təhlükəsizliyi" anlayışı son bir neçə onillikdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatında (BMT) əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. O, ənənəvi dövlət mərkəzli təhlükəsizliyə diqqət yetirməkdən fərdlərin təhlükəsizliyinə və rifahına üstünlük verən daha əhatəli yanaşmaya keçmişdir. Bu konsepsiya XX əsrin sonlarında yaranmış kifayət qədər yeni bir doktrinadır. Onun məqsədi dünyada yaranan təhlükələri dərk etmək ehtiyacı ilə əlaqələndirilir və qlobal problemləri dərk etməyə yönəlib. Bu konsepsiya dövlət maraqlarının mərkəzdə olduğu ənənəvi təhlükəsizlik anlayışına ziddir və vurğulayır ki, təhlükəsizliyin düzgün iştirakçısı dövlət deyil, şəxs olmalıdır. Tarixi təcrübəyə əsaslanaraq qeyd etmək məqsədəuyğundur ki, XXI əsrə kimi dövlətlər uzun müddət fərdin təhlükəsizliyinə məhəl qoymadılar və insan haqları pozulan totalitar ölkələrə çevrildilər. Belə bir siyasət onların öz əhalisinin bir hissəsinin məhvinə, tədricən deqradasiyasına və məhvinə gətirib çıxardı. Bu fakt təsdiq edir ki, insan təhlükəsizliyinə yalnız demokratik cəmiyyətdə insan hüquqlarının, cəmiyyətin və dövlətin məcmu müdafiəsi şəraitində nail olmaq olar.

Dövlət və insan təhlükəsizliyini müqayisə edərkən onlar əsasında əsas fərq subyektlərdir: dövlət və ya şəxs. Bundan əlavə, insan təhlükəsizliyi konsepsiyasında təhdidlərin miqyası və xarakteri təkcə dövlətin fiziki mövcudluğuna təhlükə deyil, həm də digər nisbətən "yeni" təhlükəsizlik növlərinə olan təhdidləri əhatə edir: iqtisadi, ekoloji, sosial-mədəni və s.

İnsan təhlükəsizliyi etnik dözümsüzlük, insan alveri, terrorizm, qəfil böhranlar kimi köhnə və yeni təhlükəsizlik təhdidlərinin qarşılıqlı əlaqəsini əhatə edir.

1990-cı illərdən əvvəl BMT-də təhlükəsizlik anlayışı əsasən hərbi və dövlət mərkəzli terminlərlə müəyyən edilirdi. Təhlükəsizlik ilk növbədə dövlətlərin xarici təhdidlərdən (məsələn, dövlətlər arasında müharibələr, sərhəd mübahisələri və xarici təcavüzə qarşı müdafiə) qorunması kimi qəbul edilirdi. Bu, sülhməramlı əməliyyatlar, münaqişələrin qarşısının alınması və ərazi mübahisələri ilə bağlı qətnamələrlə məşğul olan BMT Təhlükəsizlik Şurasının strukturunda və fəaliyyətində öz əksini tapıb. Belə ki, "İnsan təhlükəsizliyi" termini 1990-cı illərdə, xüsusən də "Soyuq müharibə" başa çatdıqdan sonra, dünya sülh və sabitliyə yeni təhdid növlərinin şahidi olduğu bir vaxtda ön plana çıxdı. Ənənəvi təhlükəsizlik anlayışı "soyuq müharib"ədən sonrakı dövrün vətəndaş müharibələri, etnik münaqişələr, aclıq, ekoloji fəlakətlər və qloballaşmanın təsiri kimi çağırışlarını həll etmək üçün qeyri-adekvat görünürdü. [2,19]

İnsan təhlükəsizliyi ilk dəfə BMT çərçivəsində 1992-ci ildə Sülh Gündəliyi Hesabatı BMT Baş katibi Butros Butros-Qali qeyd edib və bu hesabatda dövlət katibi iqtisadi, sosial və siyasi məsələləri əhatə edən münaqişələrin əsas səbəblərini həll etmək üçün insan təhlükəsizliyinə kompleks yanaşmaya çağırıb. [1]

İnsan təhlükəsizliyinin təkamülünün əsas məqamı 1994-cü ildə BMT-nin İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı Hesabatının nəşri ilə baş verdi. Hesabatda diqqətin yalnız milli təhlükəsizliyə yönəldilməsindən daha çox insan təhlükəsizliyi konsepsiyasına keçidin tələbi irəli sürüldü. Sənəddə insan təhlükəsizliyi aşağıdakı kimi müəyyən edilib: "Aclıq, xəstəlik və repressiya kimi xroniki təhlükələrdən təhlükəsizlik və gündəlik həyat tərzində qəfil və zərərli pozulmalardan qorunma".

Bu hesabat insan təhlükəsizliyinin iki əsas kateqoriyasını müəyyənləşdirdi:

- Ehtiyacdan azad olmaq: iqtisadi, qida, sağlamlıq, ətraf mühit və şəxsi təhlükəsizlik.
- Qorxudan azad olmaq: siyasi və mülki təhlükəsizlik, o cümlədən zorakılıq və münaqişədən müdafiə.

Bu, təhlükəsizlik anlayışını təkcə hərbi təhdidləri deyil, həm də fərdlərin həyatına təsir edə biləcək iqtisadi, sosial, ekoloji və siyasi riskləri əhatə edəcək şəkildə genişləndirdi. Dünyada baş verən proseslər ona gətirib çıxartdı ki, hər hansı bir fəaliyyətin mərkəzində insan və onun müdafiəsi dayanmalıdır. Eyni şey hüquq sferasına da aiddir, çünki qanunvericilik aktları, əsasən, insanı və vətəndaşı müdafiə etməyə yönəldilmişdir. Belə ki, 1999-cu ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) baş katibi

Kofi Annan demişdi: "İlk növbədə, insan hər şeyin mərkəzində olmalıdır". Hətta suverenlik konsepsiyasının özü də dövlətin mövcudluğu hissi olan fərdi qorumaq üçün işlənib hazırlanmışdır. [6]

1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində BMT insan hüquqları və humanitar məsələlərə daha çox diqqət yetirməyə başladı. Bu, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı, Ümumdünya Ərzaq Proqramı və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı kimi BMT qurumlarının fəaliyyətində öz əksini tapmışdır. Bu təşkilatlar yoxsulluq, sağlamlıq böhranları və insan hüquqlarının pozulması kimi etibarsızlığın əsas səbəblərini aradan qaldırmağa diqqət yetirməyə başlamışlar.

BMT-nin 2000-ci ildə qəbul etdiyi Minilliyin Bəyannaməsində insan təhlükəsizliyinin təmin edilməsində insan inkişafının vacibliyi etiraf edildi. Bu Bəyannamənin tərkib hissəsi kimi yaradılmış Minilliyin İnkişaf Məqsədləri (MİM) həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun azaldılması, xəstəliklərlə mübarizə və təhsilə çıxışın təmin edilməsi üzrə qlobal hədəflər müəyyən edir ki, bunların hamısı insan təhlükəsizliyinin ayrılmaz hissəsidir.

2000-ci illərin əvvəlləri BMT-nin insan təhlükəsizliyi ilə bağlı Qoruma Məsuliyyəti doktrinası meydana çıxdı. Bu, qismən 1990-cı illərdə (məsələn, Ruanda və Bosniya) soyqırımların və kütləvi zorakılıqların qarşısının alınmamasına cavab idi. Bu doktrinada vurğulanırdı ki, beynəlxalq ictimaiyyət əhalini soyqırımdan, müharibə cinayətlərindən, etnik təmizləmədən və insanlığa qarşı cinayətlərdən qorumaq üçün məsuliyyət daşıyır. Bu, insan təhlükəsizliyinin dövlət təhlükəsizliyindən daha çox fərdin müdafiəsi və rifahına daha geniş diqqət yetirməsi ilə bağlıdır. [3]

Xüsusilə qlobal təhdidlərin təbiəti dəyişdikcə insan təhlükəsizliyi konsepsiyası təkamül etməyə davam etdi. İqlim dəyişikliyi, kiber təhdidlər və qeyri-dövlət aktorlarının artması (məsələn, İŞİD kimi terror təşkilatları) kimi yeni çağırışlar insan təhlükəsizliyi gündəliyinin genişlənməsinə səbəb oldu. BMT və digər beynəlxalq qurumlar ətraf mühitin pozulması, pandemiya və sosial iğtişaşlar kimi qeyri-ənənəvi təhdidlərin də fərdlər üçün əhəmiyyətli risklər yaratdığını qəbul etməyə başladılar.

2012-ci ildə BMT Baş Assambleyası 66/290 saylı qətnaməsində insan təhlükəsizliyinin vacibliyini bir daha təsdiqləyərək, insan təhlükəsizliyinin iqtisadi, ərzaq, sağlamlıq, ətraf mühit, şəxsi, icma və siyasi təhlükəsizlik də daxil olmaqla geniş amilləri əhatə etdiyini vurğuladı. Bu qətnamə BMT-nin beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyə yanaşmasında insan təhlükəsizliyinin institutsionallaşdırılmasına kömək etdi.

İnsan təhlükəsizliyi nəzəriyyəsinin gələcək inkişafı BMT tərəfindən hazırlanmış və 2014-2017-ci illəri əhatə edən, fundamental konsepsiya kimi insan təhlükəsizliyinin inkişafı üçün vacib olan yeni strateji plan çərçivəsində təqdim olunur. İnkişaf Planı bəşəriyyətin gələcəyi üçün ətraf mühitin mütərəqqi mühafizəsinin vacibliyini, sülhü təmin etmək və ədaləti möhkəmləndirmək üçün atılan addımları müəyyən edir ki, bu da ümumilikdə insan təhlükəsizliyinin mahiyyətini ifadə edir. 2012-ci ilin sentyabrında Baş Assambleyanın 66/290 saylı Qətnaməsinin qəbul edilməsi insan təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılması üçün açıq-aydın transformasiya məqamı olsa da, beynəlxalq ictimaiyyət təhlükəsizliyin qlobal birlik üçün mərkəzi olduğunu müəyyən edən insan təhlükəsizliyinə dair ortamüddətli baxış tələb edir. Strateji plan iki əsas hədəfi müəyyənləşdirdi:

- BMT çərçivəsində insan təhlükəsizliyinə dair fəaliyyətləri təbliğ etmək (BMT-nin insan təhlükəsizliyinə dair Qətnaməsinin həyata keçirilməsini dəstəkləmək, təşkilatda insan təhlükəsizliyinin təşviqinə zəmanət vermək üçün insan təhlükəsizliyini tənzimləyən prinsipləri nəzərdən keçirmək və dəyişdirmək);
- BMT agentlikləri arasında əməkdaşlığı stimullaşdırmaq və dəstəkləmək (üzv dövlətlər, regional orqanlar, elmi təşkilatlar və vətəndaş cəmiyyəti qruplarının insan təhlükəsizliyinə daha çox fokuslanmaq) [4].

2015-ci ildə qəbul edilmiş Dayanıqlı İnkişaf üzrə 2030-cu il Gündəliyi insan təhlükəsizliyi ilə inkişaf arasındakı əlaqəni daha da gücləndirdi. Gündəliyin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) yoxsulluq, aclıq, sağlamlıq, təhsil və bərabərsizlik kimi insan təhlükəsizliyinə təhdidlərin bir çoxunu əhatə edir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının son üç hesabatı insan inkişafı düşüncəsini yenidən nəzərdən keçirir və BMT-nin insan mərkəzli təhlükəsizliyi təmin edən beynəlxalq qurum olmasını göstərir. 2020-ci il İnsan İnkişafı Hesabatı və İnsan Təhlükəsizliyi üzrə 2022-ci il xüsusi hesabatı; 2021/2022 İnsan İnkişafı Hesabatı bir siyasi trilogiya olaraq insan təhlükəsizliyi yeni yanaşmaları ortaya qoyur. 2020-ci ilin insan inkişafı hesabatı ümumi insan taleyinə fokuslanır. 2022-ci ilin xüsusi

hesabatı subyektiv etibarsızlıqlara qarşı həmrəyliyi vurğulayır. Bu hesabat artan hiss olunan etibarsızlıqları, onların səbəblərini və mümkün cavabları araşdırır. O, digər iki hesabatı birləşdirməyə və genişləndirməyə çalışır və 2022-ci ilin xüsusi hesabatını perspektivlər və alətlərlə zənginləşdirir.

BMT-nin insan təhlükəsizliyi ilə bağlı son 2024-cü il hesabatı Dayanıqlı İnkişaf üçün 2030-cu il Gündəliyinin və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin həyata keçirilməsini sürətləndirmək üçün birgə səylər də daxil olmaqla, bugünkü mürəkkəb böhranlara ən yaxşı şəkildə necə cavab vermək barədə yeni anlayışlar təklif edir. Hesabatın giriş hissəsində deyilir: - "Saysız-hesabsız səbəblərdən yaranan çətinliklər bizim sağ qalmağımızı, dolanışıq vasitələrimizi və ləyaqətimizi ciddi təhlükə altında qoyur. Fərqlər və ayrılıqlar zaman-zaman qarşımıza çıxsa da, biz tarix boyu hamı üçün sülh, firavanlıq və ləyaqət dünyası üçün məqsəd birliyini formalaşdırmaq əzmində olduğumuzu göstərmişik. İnsan təhlükəsizliyi üçün biz "Birləşmiş Millətlər Təşkilatının xalqları" mövzusunda səylərimizi yeniləmək üçün lazımi həmrəylikdən istifadə edə bilərik".

Bu hesabatda insan təhlükəsizliyinə qarşı yaranmış ən son təhdidlər göstərilir və qarşısının alınması yolları təklif olunur. Hesabatda deyilir: - "Hökumətlərdən və beynəlxalq ictimaiyyətdən öyrənilmiş konkret nümunələrə və dərslərə əsaslanaraq, bu hesabat riskləri azaltmaq, etimadı artırmaq və mümkün olduqda, cari və yaranan problemlərin miqyasını azaltmaq və qarşısını almaq üçün sübut edilmiş alətlər, strategiyalar və tərəfdaşlıqlar təklif edir. Baş Assambleyanın 66/290 saylı qətnaməsində qeyd olunduğu kimi, insan təhlükəsizliyinin ümumi anlayışına əsaslanan perspektiv təhlil vasitəsilə hesabat iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma, rəqəmsal iqtisadiyyatın idarə edilməsi, pandemiyaların məhdudlaşdırılması, yoxsulluğun və aclığın azaldılması, bərabərsizliklərin azaldılması və münaqişələrin, zorakılığın və məcburi köçkünlüyün qarşısının alınmasında gələcək fəaliyyətləri nəzərdən keçirir" [5]

Nəticə etibarilə, BMT-nin insan təhlükəsizliyi konsepsiyasını beynəlxalq təhlükəsizlik anlayışına inteqrasiya etmək cəhdləri əhəmiyyətli olsa da, bu sahədə hələ də ciddi boşluqlar mövcuddur. Konsepsiyanın çoxşaxəli və kompleks mahiyyəti vahid hüquqi çərçivənin formalaşdırılmasına maneə yaradır. Eyni zamanda, bəzi dövlətlərin özlərinin insan təhlükəsizliyinə təhdid mənbəyinə çevrilməsi, BMT-nin prinsipial və effektiv mövqe sərgiləməsini çətinləşdirir.

Müasir dövrdə yaranmış yeni təhdidlər – süni intellektin sui-istifadəsi, informasiya təhlükəsizliyi, ekoloji böhran, miqrasiya və qaçqın axınları – insan təhlükəsizliyini daha da mürəkkəbləşdirir və bu sahədə universal strategiyaların formalaşdırılmasını zəruri edir. Lakin bu çağırışlar fonunda BMT-nin çevik və inklüziv yanaşmalar sərgiləməsi, insanın rifahı və hüquqlarını qlobal təhlükəsizlik gündəminin mərkəzinə yerləşdirməsi zərurəti daha da aktuallaşır.

Bu baxımdan, insan təhlükəsizliyi sadəcə nəzəri konsepsiya kimi deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərin və sülhün təminində fundamental bir prinsip kimi qəbul edilməlidir. BMT-nin gələcək fəaliyyətində bu istiqamətdə daha konkret, hədəfli və birləşdirici addımlar atması beynəlxalq sabitliyin təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Agenda for Peace: preventive diplomacy, peacemaking and peacekeeping, 1992, https://www.un.org/ar/sc/repertoire/8992/Chapter%208/GENERAL%20ISSUES/Item%2029_Agenda%20for%20peace_.pdf, consulted on 1.10.2019

2. Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). Security: A new framework for analysis. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.

3. Topal, Ahmed Hamdi. "Uluslararası Barış ve Güvenliğin Sürdürülmesi Kapsamında Barış için Birlik Kararı'nın Uygulanabilirliği ", TAAD, Cilt 5, Sayı 19, 2014.

4. UNDP Strategic Plan: 2014–2017, 2013, http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/corporate/Changing_with_the_World_UNDP_Strategic_Plan_2014_17.html., consulted on 1.10.2019

5. Report of the Secretary General on Human Security - https://www.un.org/humansecurity/wp-content/uploads/2024/06/A.78.665-Report-of-the-Secretary-General-on-Human-Security.pdf

6. Roland P. Human Security: Paradigm Shift or Hot Air? // International Security. 2001. Vol. 26, №. 2. P. 96–98.

XÜLASƏ

Bu məqalədə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) qlobal təhlükəsizliyin təminində insan təhlükəsizliyi konsepsiyasına verdiyi əhəmiyyət və bu istiqamətdə atdığı strateji addımlar təhlil olu-

nur. Xronoloji ardıcıllıqla BMT çərçivəsində qəbul edilmiş mühüm sənədlər və təşəbbüslər araşdırılır, bu konsepsiyanın beynəlxalq hüquqi çərçivəyə çevrilməsində qarşılaşılan problemlər vurğulanır. Məqalədə həmçinin bəzi dövlətlərin insan təhlükəsizliyinə qarşı təhdid mənbəyi kimi çıxış etməsi, eləcə də müasir dövrdə süni intellekt, informasiya təhlükəsizliyi, miqrasiya və qaçqın böhranı kimi yeni çağırışların bu sahədə effektiv siyasət aparmağa mane olması kimi aktual məsələlərə toxunulur. Sonda, insan təhlükəsizliyinin yalnız nəzəri deyil, praktik və universal bir yanaşma olaraq qəbul edilməsinin vacibliyi önə çəkilir.

Açar sözlər: *insan təhlükəsizliyi, BMT, beynəlxalq təhlükəsizlik, dövlət, davamlı inkişaf məqsədləri.*

SUMMARY

This article analyzes the significance of the human security concept in the activities of the United Nations (UN) in ensuring global security, as well as the strategic steps taken in this direction. It examines key documents and initiatives adopted within the UN framework in chronological order, highlighting the challenges faced in transforming this concept into an international legal framework. The article also addresses current issues such as the role of certain states as sources of threats to human security and the impact of modern challenges including artificial intelligence, information security, migration, and the refugee crisis on the effectiveness of policies in this area. In conclusion, the necessity of recognizing human security not only as a theoretical concept but also as a practical and universal approach is emphasized.

Key words: *human security, United Nations, international security, state, Sustainable Development Goals (SDGs).*

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется значимость концепции человеческой безопасности в деятельности Организации Объединённых Наций (ООН) по обеспечению глобальной безопасности, а также предпринимаемые в этом направлении стратегические шаги. В хронологическом порядке рассматриваются ключевые документы и инициативы, принятые в рамках ООН, подчёркиваются сложности, возникающие при превращении данной концепции в международную правовую основу. Кроме того, в статье поднимаются актуальные вопросы, такие как роль некоторых государств в создании угроз человеческой безопасности, а также влияние современных вызовов — искусственного интеллекта, информационной безопасности, миграции и беженского кризиса — на эффективность проводимой политики в данной сфере. В заключение подчёркивается необходимость признания человеческой безопасности не только как теоретической концепции, но и как практического и универсального подхода.

Ключевые слова: *человеческая безопасность, ООН, международная безопасность, государство, цели устойчивого развития.*